

СОЦІАЛЬНА І ГУМАНІТАРНА ПОЛІТИКА

УДК 351.84

СОЦІАЛЬНІ РИЗИКИ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ: СУТНІСТЬ ТА МІСЦЕ В ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ

Бульба В. Г.,

*д. держ. упр., проф., професор кафедри соціальної і гуманітарної політики,
Харківський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України;*

Євтухов О. В.,

*аспірант кафедри соціальної і гуманітарної політики,
Харківський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України,
м. Харків*

Узагальнено теоретичні підходи, що існують у вітчизняній і світовій науці, до визначення сутнісних характеристик соціального ризику з точки зору реалістичного та ірраціонального сприйняття. Визначено основні тенденції трансформації концепції соціального ризику у сучасному українському суспільстві та цивілізації в цілому. Сформульовано авторське визначення соціального ризику людського розвитку в системі державного управління.

Ключові слова: ризик, соціальний ризик, соціальне становище, соціальна небезпека, загроза, державне управління.

Bulba V. H.,

*Doctor of Public Administration, Full Professor,
Full Professor of Social and Humanitarian Policy Department, KRI NAPA;*

Yevtukhov O. V.,

*Postgraduate Student of Social and Humanitarian Policy Department, KRI NAPA,
Kharkiv*

SOCIAL RISKS TO HUMAN DEVELOPMENT: ESSENCE AND PLACE IN PUBLIC ADMINISTRATION

The theoretical approaches, existing in the national and world science, to the definition of the essential characteristics of social risk in terms of realistic and irrational perception are generalized. The main trends in transformation of the social risk concept in the modern Ukrainian society and civilization as a whole are determined. The author's definition of social risk to human development in the public administration system has been formulated.

Key words: risk, social risk, social status, social danger, threat, public administration

Постановка проблеми. В умовах стрімких структурних і функціональних змін сучасності зростає рівень соціальної небезпеки населення. Нестійкість і невизначеність українського суспільства, а також прискорення соціальних змін спричиняють соціальну напругу та посилення впливу соціальних ризиків. Така ситуація вимагає переосмислення ролі держави у забезпеченні мінімізації впливу соціальних ризиків на людський розвиток. Це сприяє зростанню інтересу до вивчення соціальних ризиків як специфічного феномену в сфері державного управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню теоретичних і прикладних аспектів соціальних ризиків людського розвитку присвячені наукові праці численних вітчизняних і зарубіжних вчених, зокрема: У. Бека,

© Бульба В. Г., Євтухов О. В., 2017

А. Віддавські, Е. Гідденса, К. Дейка, М. Дугласа, Е. Лібанової, Н. Лумана, В. Надраги, О. Новікової, У. Садової, А. Семів, П. Словіка, Н. Романюка, М. Фуко та ін. Мінливість та динамічність соціальних ризиків вимагають постійного оновлення науково-методичного забезпечення напрямків їх державного управління.

Метою статті є узагальнення теоретичних підходів, існуючих у вітчизняній і світовій практиці, до визначення сутності соціального ризику людського розвитку та його місця в системі державного управління.

Виклад основного матеріалу. Під соціальними ризиками, як правило, розуміються небезпеки та загрози, які обмежують економічну самостійність, соціальне благополуччя і викликають негативні зміни (погіршення) соціального ставища людини.

Небезпека є віхідним пунктом при розгляді проблем соціального становища. Джерела виникнення небезпеки – це умови і фактори, що приховують в собі і за певних умов самі по собі або в різній сукупності виявляють ворожі наміри, шкідливі властивості, деструктивну природу. За своїм генезисом вони можуть мати природне, техногенне або соціальне походження.

Загрози соціальному становищу мають природний характер, якщо обумовлені сутністю людини як біологічного вигляду. Це добре відомі передбачувані ризики. Так, в певні життєві періоди кожна людина закономірно має об'єктивно низький потенціал самозабезпечення (дитинство, старість, хвороба, материнство і т. п.). У разі зниження життєвого рівня до межі, нижче від мінімальної, потрібна допомога суспільства. Частіше всього, погіршують соціальне становище життєві ситуації та пов'язані з ними ризики багатодітності, сирітства, втрати годувальника, наявності утримуваних членів родини та ін.

Джерела небезпеки соціального походження визначаються станом, внутрішньо властивим суспільно-політичному ладу, соціально-економічним становищем країни, реалізованим у вигляді сукупності умов, що не забезпечують відповідність середовища життя людини її життєвим потребам. Зокрема, такий стан може перетворюватись на конфлікт як крайня форму розвитку соціальних і політичних протиріч у суспільстві, що характеризується гострим зіткненням сторін (людей, соціальних і політичних груп). Конфлікт зароджується в конфліктному середовищі, яке, у свою чергу, визначається такими характеристиками, як економічний стан суспільства, соціальне самопочуття населення, авторитет влади тощо.

Прикладом небезпеки соціального походження може служити зниження рівня життя людей в результаті неоптимального використання грошових коштів, енергетичних і матеріальних ресурсів. Наслідки прийняття помилкових законодавчих рішень влади – втрата майна, капіталу, сфери вкладення інвестицій, отримання доходів і т. ін.

Соціальне становище визначається сукупністю соціально-трудова, економічних, правових та інших параметрів, характерних для соціальної групи або індивіда. До базових параметрів соціального становища можна віднести: якість і рівень життя; відношення до власності; доступ до влади; соціальну інфраструктуру (послуги у сфері освіти, охорони здоров'я, культури, соціального захисту); місце в соціально-трудова сфері і т. п.

Взагалі суспільні ризики за своєю природою можуть мати економічний, соціальний, політичний, природний, техногенний та ін. характер. Як правило, ризики тісно пов'язані між собою, і в більшості випадків провести чітку межу між ними складно. В широкому сенсі всі ці ризики відносяться до соціальних, оскільки вони мають, в основному, суспільний, масовий характер. Безперечно,

існують ризики погіршення соціальної ситуації індивіда, що набувають особистісного характеру, коли причиною небезпеки людини є вона сама: її поведінка, спосіб життя, ставлення до суспільства.

Порушувати соціальне становище людини можуть ризики, пов'язані з особливостями його трудової діяльності, умовами та характером праці (вплив небезпечних та шкідливих виробничих факторів) – це професійні ризики. Вони мають вірогідніший, необов'язковий характер, однак вірогідність їх впливу для окремих професій досить висока.

Дослідження феномену соціального ризику зустрічаються вже у працях провідних мислителів Стародавньої Греції Аристотеля, Сенеки, Платона. Вагомий внесок у дослідження проблем ризику здійснили А. Аврелій, Ф. Бекон, Т. Гоббс, Д. Юм, І. Кант, Г. Гегель. У XIX–XX ст. ця проблематика виступала предметом досліджень таких учених, як Н. Бердяєв, Ж. Бодрійар, С. Булгаков, К. Маркс, К. Поппер, В. Соловйов, Н. Федоров, К. Ясперс та ін. [1].

У колективній монографії за редакцією Е. М. Лібанової [1] виділяються два напрями сучасної інтерпретації ризику як соціального явища. Реалістичний напрям, заснований на базі психологічного обґрунтування, практикується економікою, юриспруденцією, статистикою, інженерними дисциплінами, психологією, епідеміологією тощо. Відповідно ризик визначається в наукових та технічних термінах, при цьому основним моментом залишається визначення сутності поняття загрози (шкоди), а також твердження про можливість обрахунку його настання та калькуляції наслідків.

Другий, ірраціональний підхід, включає в себе декілька течій. Серед них перш за все слід виділити культурно-символічний підхід (М. Дуглас) зосереджений на різних аспектах використання людського тіла (символічно та метафорично) в дискурсах та практиках навколо проблеми ризику.

У складі другого підходу також слід виділити концепцію “суспільства ризику” У. Бека, яка відноситься до постмодерністського підходу. Предметом її дослідження є соціальні зміни як фактори ризику в суспільстві в епоху пізнього або високого модернізму. В своїй праці “Суспільство ризику” У. Бек виділяє дві ключові теорії: теорія “суспільства ризику” і теорія “рефлексивної модернізації” [2].

В теорії “суспільства ризику” У. Бек стверджує, що в процесі розвитку сучасне промислове суспільство, що характеризується розподілом благ, поступово витісняється виникаючим “суспільством ризику”, характерною рисою якого є виробництво та споживання ризиків. Таке суспільство починає формуватися тоді, коли ризики, що продукуються промисловим суспільством, починають виходити з-під контролю соціальних інститутів, що забезпечують його безпеку, і домінувати в публічному та індивідуальному дискурсах.

На думку дослідника, соціальні ризики являють собою не одноразові акти, а процеси, що мають певні фази: розповсюдження та споживання ризику. Споживання ризику веде до його накопичення та росту. Відповідно, концентрація ризику спричиняє виникнення зворотного зв'язку, і споживання ризику стає одночасно його початком та виробництвом.

Стрижневою тезою цього підходу є невимірюваність, неконтрольованість та латентність соціальних ризиків. Такі ризики не можуть бути ідентифікованими органами почуття людини і не піддаються математичній калькуляції. Вони приймаються і усвідомлюються людьми тільки через знання, що призводить до розподілу суспільства на експертів ризику та неекспертів. Експерти ризику – це посередники між наукою та суспільством, наприклад, засоби масової інформації, які впливають на готовість населення сприймати певне явище як ризик. При цьому деякі загрози спеціально акцентуються для громадськості

для того, щоб відвернути від інших ризиків. Неекспертами є люди – жертви різних катастроф, наприклад, екологічних, які стають залежними від оцінок експертів [3].

Концепція ризику британського соціолога Е. Гідденса відноситься також до постмодерністського підходу вивчення соціальних ризиків. У цій концепції ризик є процесом модернізації та активізується процесами глобалізації [4].

Усвідомлення ризику проникає в діяльність практично кожної людини під впливом абстрактних систем, таких як інформація, грошові системи, поділ праці, комунальні послуги, засоби метеорологічного моніторингу тощо. Автор запроваджує термін “колонізація майбутнього” як засіб творення нових форм ризику, частіше всього інституційно організованих, впливу яких піддається кожна людина. Для таких форм ризику, перш за все, характерно рефлексивне спостереження. У зв’язку з цим Гідденс виділяє адаптивні реакції суб’єктів на усвідомлення ризику [4]. До цих реакцій він відносить: прагматичне прийняття ризику, що означає повсякденну концентрацію на питаннях виживання; стриманий оптимізм є постійну віру в краще, незважаючи на будь-які небезпеки, наявні в теперішньому; цинічний песимізм передбачає пряму причетність до неприємностей, викликаних небезпеками зі значними наслідками; радикальне зобов’язання – це практична боротьба з існуючими джерелами небезпеки.

Значно актуалізується у сучасних умовах реформування українського суспільства дослідження Гідденса в галузі співвідношення ризику і довіри, оскільки соціальна дія, яка завжди є ризиконебезпечною, виникає в результаті прийняття рішення, заснованого на довірі до соціальної системи як умови для зниження або мінімізації ризику. Таким чином, відсутність довіри може призвести до деструктивних наслідків для соціальної системи [4].

Поведінковий підхід до вивчення соціальної небезпеки розглядається в працях німецького вченого Н. Лумана. Визначаючи, що ризик є основною рисою соціальної дійсності, де вибір дій з безлічі альтернатив – це невизначеність майбутнього, автор констатує, що немає поведінки, позбавленої від ризику [5].

Асиметричність концепції Н. Лумана знаходить прояв у співставленні двох альтернатив ризику, а саме довіри і небезпеки. У них поняття ризику означає складний комплекс обставин, з якими звичайно доводиться мати справу, як мінімум, в сучасному суспільстві [5]. Розмежування ризику та надійності розкриває проблему вимірювання, а розмежування ризику та небезпеки підкреслює, що при визначенні ризику певну роль відіграє рішення. Звідси автор робить два ключові висновки: не існує абсолютної надійності; якщо рішення взагалі приймається, то ризику уникнути не можливо.

Прибічників концепції “калькулятивної раціональності” (М. Фуко) до трактування соціальних ризиків мало цікавить, що є ризиком насправді, оскільки вони вважають, що правда про ризик конструюється за допомогою людського дискурсу, стратегій, практик та інституцій. У рамках цього підходу досліджується, як різні концепції ризику породжують специфічні норми поведінки, що, у свою чергу, можуть бути використані для мотивування індивідів до вільної участі у процесах самоорганізації у ризикогенних ситуаціях [6].

Дослідження соціальних ризиків в Україні переважно базуються на засадах реалістичного напрямку, поступово набуваючи галузевої природи.

Так, О. Новікова [7], У. Садова [8] та Н. Романюк [9] розглядають проблеми соціальних ризиків з позиції національної безпеки, вивчаючи їх як певні загрози людського і соціального розвитку, що переростають у небезпечні події.

А. Семів [10] здебільшого концентрується на міграційних ризиках, які потенційно можуть призвести до втрати людських ресурсів у кількісному і

якісному відношенні через зниження вартості робочої сили в національній економіці, спрощення візового режиму з іншими країнами тощо.

Результатом досліджень соціальних ризиків у трудовій сфері, здійснених В. Надрагою [11], стало виділення їх в окрему систему, оскільки саме цей вид ризиків, на думку автора, виступає іманентною властивістю економічної діяльності людини (включаючи періоди до початку та після продуктивної зайнятості). Автор визначає, що соціальні ризики в трудовій сфері можуть мати як позитивний, так і негативний характер прояву наслідків реалізації. Разом з цим, для трудової сфери винятково важливе значення має вивчення негативних наслідків їх реалізації.

З правової точки зору соціальні ризики розглядаються здебільшого як страхові. Зокрема у Основах законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування страховий ризик визначається як обставини, внаслідок яких громадяни та/або члени їх сімей можуть втратити тимчасово або назавжди засоби до існування і потребують матеріальної підтримки або соціальних послуг за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням [12].

У спеціальному дослідженні, проведеному науковцями Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України [1] соціальні ризики розглядаються з позиції людського розвитку. Погоджуючись з його основним концептуальним положенням щодо неможливості існування соціальних ризиків у ідеальному вигляді, слід зазначити, що кожен з них тісно пов'язаний з явищами та процесами у інших сферах суспільства. За результатами даного дослідження було сформульоване найбільш виважене визначення соціальних ризиків як загрози, що виникають і проявляють себе у рамках соціальної сфери суспільства, мають негативні соціальні наслідки, впливають на життєдіяльність індивідів, соціальних груп та суспільства у цілому.

Підводячи підсумок короткого розгляду поглядів, найбільш поширених серед закордонних і вітчизняних науковців, підкреслюючи низка положень, які мають істотне теоретичне значення для дослідження сутності соціального ризику, можна виокремити основні тенденції його трансформації у сучасному українському суспільстві та цивілізації в цілому:

– глобалізація ризику – ризики, загрози модернізуються, долають кордони держав, набувають загально цивілізаційного розмаху, охоплюють все більші маси людей;

– універсалізація ризику – існує можливість криз, катастроф, що загрожують всім землянам, незалежно від соціальної, етнічної, релігійної приналежності, ставлення до влади і т. ін.;

– інституціоналізація ризику – розширюється коло соціальних інститутів, що займаються управлінням ризиком; з'являється все більше організацій, які приймають ризик як природний принцип власної діяльності (наприклад, біржі, ринки інвестицій, страхування, гральний бізнес і т. п);

– локалізація ризику – ризик може концентруватися в компактних об'єктах;

– непередбачуваність ризику – негативні наслідки ризику виникають та можуть посилюватися внаслідок непередбачуваних дій суб'єктів: екологічні ризики як наслідок індустріалізації; ризики помилок в управлінні;

– регулятивність ризику – ризики в соціальній сфері перетворюють соціальну структуру: суспільство ризику не може бути представлено тільки в категоріях класового суспільства;

– латентність ризику – особливістю сучасного суспільства стає "невидимість" ризиків. Багато з технологічних, екологічних, соціальних ризиків не можуть бути сприйняті органами чуття людини і практично не піддаються математичній калькуляції. Недоступність багатьох ризиків повсякденному знанню підживлює ілюзію відсутності небезпеки.

Формулювання визначення соціального ризику, на думку автора, повинне виходити з кількох передумов:

- спиратися на загальне визначення ризику, оскільки соціальний ризик є одним з окремих випадків загальних уявлень про категорію ризику;
- виділяти особливості змісту соціального ризику, що відрізняють його від інших видів небезпек (природних, техногенних і т. ін.);
- включати в себе раціональні компоненти з визначень ризику, що фігурують в літературних джерелах, законодавчих актах і т. ін.

З урахуванням висловлених вимог автором пропонується наступне визначення: соціальний ризик людського розвитку є окремим видом ризиків, що представляє собою вимірювану частку потенційної небезпеки відхилень від соціальних норм в системі соціальних відносин, процесів і діяльності.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, розгляд соціальних аспектів ризику дозволило зробити висновок, що дослідження в цій сфері мають тривалу історію. Розпочавшись ще в минулому столітті, вони розвивається швидкими темпами як на Заході, так і в Україні. Актуальність відповідної проблематики в сучасних умовах обумовлює розвиток різних напрямків в дослідженні соціальних ризиків, а також створення цілісних концепцій даного явища, як на макро-, так і на мікрорівні. Відправним пунктом при цьому стає уявлення про те, що, власне, являє собою ризик взагалі і соціальний ризик людського розвитку зокрема, яким є його зміст, фактори, особливості прояву на різних етапах розвитку суспільства.

Формулювання визначення для категорії “соціальний ризик” відкриває перспективи щодо подальших наукових досліджень у напрямку деталізації опису цього явища шляхом розгляду можливих його видів, систематизованих для зручності розгляду за тією чи іншою класифікацією, пошуку засобів ефективного управління ним з боку державних інститутів.

Список використаних джерел:

1. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків: кол. монографія / за ред. Е. М. Лібанової. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України; Держкомстат України, 2010. 496 с.
2. Beck U. World at Risk. Cambridge: Polity Press, 2010. 310 p.
3. Beck U. Power in the Global Age. Cambridge: Polity Press, 2007. 452 p.
4. Giddens A. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1991.
5. Luhmann N. Soziologie des Risikos. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1991.
6. Фуко М. Наглядати і карати. Київ: Основи, 1998. 392 с.
7. Новікова О. Ф. Оцінка соціальних ризиків в регіонах України як підстава для прийняття управлінських рішень щодо їх подолання URL: <http://old.niss.gov.ua> (дата звернення: 17.10.2016).
8. Садова У. Я. Міграція та її місце у гармонізації розвитку територіальних суспільних систем. *Демографія і соціальна економіка*. 2009. № 1. С. 29–36.
9. Романюк М. Д. Міграційні детермінанти національної безпеки України: теоретико-методологічні та практичні аспекти. *Демографія та соціальна економіка*. 2009. № 1. С. 50–60.
10. Семів Л. К. Освітні детермінанти та механізми формування й збереження соціально-демографічного потенціалу Карпатського регіону. *Регіональна економіка*. 2013. № 1 (67). С. 82–89.
11. Надрага В. І. Соціальні ризики: сутність, аналіз, можливості впливу: монографія / НАН України, Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М. В. Птухи. Київ: Сердюк В. Л., 2015. 329 с.
12. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 14.01.1998 р. № 16/98-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 17.10.2016).

Надійшла до редколегії 18.10.2017 р.